

## НАЧАЛОТО НА ЕДНА ПОРЕДИЦА

ЛИТЕРАТУРНИ АНКЕТИ: „ЕМИЛИЯН СТАНЕВ“  
от ИВАН САНДЛЕВ. С., БАН, 1977. 179 с.  
„ЛАМАР“ от МИХАИЛ ТОШКОВ. С., БАН, 1977. 273 с.

Необходимо ли е с дълъг увод из историята на литературното анкетиране да доказваме всеизвестното — че у нас то има високи и незаменими образци, но няма традиция; че направеното от Ив. Д. Шишманов, М. Арнаудов и Сп. Казанджиев стои като тъжен укор към нас — колко големи писатели отнесоха в гроба своите изповеди! Не говоря за творци, изминали жизнения си път, преди съвременниците да схванат истинската величина на таланта им, като Дебелянов Вапцаров, Пеньо Пенев и др. Но Елин Пелин живя повече от Йовков, ала нямаше „своя“ Спиридон Казанджиев; пред очите ни си отидоха Димитър Димов, Талев, Фураджиев. . . прекъсвам изброяването, защото би могло да ни отчае — пропуснатото в тази област не се наваксва.

Припомням общоизвестното, защото в тази светлина можем да оценим значението на новата поредица „Литературни анкети“. Нейната цел е да направи онова, което не бе по силите на отделни ентузиасты — да спомена само Атанас Свиленов: да обхване всички видни съвременни писатели, както и да издири из архивите анкети с онези, чието слово вече не можем да чуем. (Например предстои да излезе анкета с Теодор Траянов.) В същност едва ли бихме могли сега да схванем истинската стойност на тази поредица — литературната анкета е особено „щастлив“ жанр, чиято ценност расте с времето.

Излезлите досега две книги не са достатъчни за една обобщена преценка на поредицата. Затова, преди да се спра на тях, бих искал бегло да засегна два въпроса с принципно значение. Първият от тях е за същността на литературната анкета. В какво е нейната ценност? Не ше и дума, в това, че те са „... с нищо не заменими източници както на документални свидетелства, а така също и на автентични указания за естетическите им (на творците — б. м.) вкусове, мнения, характеристики на лица и събития, литературни и граждански позиции“, както е казано в предговора на редколегията към първата книга от поредицата („Емилиан Станев“, с. 5) Тоест

анкетите са ценни с богатия фактически материал. Но тук се налага едно уточнение — какъв фактически материал? Въпросът е много важен както за възприемането на анкетите (а някои реакции на отделни литератори показват, че те не са наясно именно за това), така и с оглед работата на анкетъора. Нямам възможност да се разпростирам, но бих искал да отбележа, че когато става дума за биографични данни, които се съдържат в архивни източници, аз не бих гласувал пълно доверие на анкетата. Човешката памет лъже — не говоря само за грубите грешки и „бели петна“, но и за неволните изопачавания, когато под патината на времето човек смесва — малко или много — онова, което е било, с онова, което би желал да бъде.

Затова и анкетата се насочва към индивидуалното възприятие на събитията. Кога писателят е завършил гимназия примерно, може лесно да се провери, особено за творци от по-ново време. Но с какво е запомнил той ученическите си години, какво са формирали те у него — можем да научим само от писателя. Какви са промените в редакциите на дадено произведение, е лесно да се установи, трябва „само“ добросъвестност и труд. Но от какво са продиктувани тези промени (въпреки че се случват и разминавания между намерение и резултат) — това ще ни каже творецът.

Тази „двойственост“ на жанра личи и в друга сфера. Безспорно в анкетата намират дискурсивен израз обществено-политическите, естетическите и пр. възгледи на твореца. Но по същество те винаги са победни от възлущението им в творчеството му (ако става дума за истински творец). Изглежда парадоксално, че в тази толкова суверенна област — та кой може да ни разкрие разбиранията на един човек освен самия той — може да има подобно разграничение. Да, но това е творец, който в произведенията си по правило „знае“ повече, отколкото като личност. Нека си припомним само Лениновата оценка за творчеството на Толстой.

Така че според мен литературната анкета е преди всичко (и без да отричаме психологически автопортрет на анкетирания,

от една страна. От друга страна, една от възможните интерпретации на художествения му мироглед и неговото творчество.

Тясно свързан с този въпрос е и още един — за начина на осъществяване на анкетата. Небогатата ни традиция е маркирала двата възможни полюса — от „скритата“ анкета на Сп. Казанджиев до пунктуалността на М. Арнаудов, унищожил според уговорката написаните от Яворов „за доказателство“ стихотворения. Но проблемът е интересен не само от етична гледна точка, а с оглед резултатите. Впрочем пак небогатата ни традиция показва, че практиката е по-богата от схемите. Да си припомним как Шишманов е записвал на листа с меното онова, което е смятал, че няма да чуе в строгата атмосфера на премерени въпроси и отговори. Струва ми се, че това е „оптималният модел“, съчетал точния запис на обмислени отговори с улавянето на редките моменти на пълна откровеност и прозрение в себе си. И, както всеки оптимален модел — най-трудно осъществим; той предполага дълголетно познание, близост, духовно общуване между анкетатора и анкетирания.

\*

Двете анкети, които са обект на нашето внимание, добре илюстрират двата възможни подхода. Едната от тях в същност не е и анкета в точния смисъл на думата. „Ламар“ на М. Тошков представлява записи на разговори, водени в течение на почти две десетилетия, примесени със спомени и характеристики на обръщението на Ламар, неговият начин на живот, както и разсъждения — на анкетатора и близките на поета — за творчеството му.

По-горе сравних литературната анкета с автопортрет. Има обаче една съществена разлика: тя е „автопортрет“, нарисувана повече или по-малко с епизодични или постоянни отклонения — но все пак по „контура“, очертан от анкетирания. Когато неговите въпроси нямат строго системен характер, когато се записват ежедневни разговори с присъщото им скачане от тема на тема, неизчерпване или отклоняване от подхвърления въпрос, тогава този контур се накъсва, изтънява съвсем. И за да преодолее аморфността на материала, анкетаторът започва сам да рисува портрета на своя обект. Аз съм склонен да приема „Ламар“ на М. Тошков именно като портрет на големия поет, изграден от автора на базата на дългогодишното им познание. Такъв образ не може да не бъде плод на субективно виждане и навярно мнозина от близките на Ламар няма да намерят в тази книга своята представа за него. Но това според мен е нейно безспорно достояние.

Разбира се, не може да подценяваме и чисто документалната стойност на книгата. М. Тошков е бил близо до Ламар, особено в последните години от живота му, които е обрисувал плътно и психологически убедително;

разпитвал го е и за по-ранни събития от живота му, които иначе едва ли биха станали известни. Можем да съжаляваме, че сравнително малко внимание е отделено на естетическите възгледи на поета, на творческата история на най-добрите му творби. Но едва ли затова трябва да виним М. Тошков — Ламар не е от творците със стройни и рационално изградени представи за изкуството, не е от онези художници-мислители, които с лекота излагат своето кредо в логическа форма. Затова и малкото, което се съдържало в анкетата, придобива особено висока цена.

Има обаче някои моменти в тази книга, които будят възражения. Не говоря за отделни психологически шрихи в образа на Ламар, които ми се струват неубедителни. Нямам пред вид и това, че М. Тошков понякога се задоволява да ни поднесе своето мнение за някои хора от обръщението на Ламар и събития в живота му — а нас ни интересува мнението на поета. Не бива да обръщаме особено внимание и на факта, че твърде често Ламар повтаря — „Тошката е добър поет“, макар „Тошката“ да е доста по-критичен към стиховете му (с. 122—123); че молбите към Ламар да „подбутне“ кандидатурата на Тошков за СБП могат да ни насочат и към по-други заключения за мотивите му, а „неподбутването“ и обяснява някои остри думички на анкетатора, отправени анонимно по адрес на „чиновниците“. . . Тези слабости човешки не заслужават нищо повече от усмивката, която предизвикват. Но понятието такт, идващо ни наум, когато четем тези неща, придобива при анкетирането и неочакван литературен смисъл. Особено при „скритата“ анкета (макар Ламар да е знаел, че Тошков събира материал за книга), където е извънредно важно да се отсее зърното от плявата, казаното само „ради красного словца“ от дълбокото убеждение. Например: „Само (Ал. Жендов — б. м.) не е толкова голям творец, както сега го превъзпяват. У нас всеки, който пострада, се превръща в мъченик и с това расте и творчеството му неправилно. Аз съм ти разказвал, че съм укротявал Жендов да не предприема крайности, но той си беше вироглав и мислеше, че сам може да се пребори с някои неправилности“ (с. 169). Да оставим настрана оценката за творчеството на Жендов; но записките на Кр. Павлов (вж. с. 261) показват как е реагирал Ламар на „случая Жендов“ — по начин, безкрайно различен от обидната незначителност и незаинтересованост, прозиращи в тези (и следващите, които не цитирам) редове.

Този въпрос има принципно значение при „скритата“ анкета, затова и се спирам на него. Иначе това е единичен случай в книгата на М. Тошков и не по такива отделни моменти трябва да определяме качествата ѝ. Достатъчно е само да си припомним, че благодарение на М. Тошков словото и размислите на Ламар не са безвъзвратно загубени, за да се съгласим, че не частните възражения и за-

бележки (а такива сигурно всеки би могъл да има) са от значение.

\*

„Емилиян Станев“ от Иван Сарандев е в много отношения „антипод“ на анкетата с Ламар. Преди всичко — по начина на провеждането: шест разговора, чийто текст после е редактиран от самия Емилиян Станев, заедно с кратки спомени на Сарандев за други — недокументирани — разговори в предишните години и особено ценния разказ на съпругата на писателя. Здравата проблемна рамка, очертана от въпросите на Сарандев, придава целенасоченост и тематична монолитност на отделните разговори. Но в тях не са се загубили интонацията и характерът на живата беседа — анкетаторът е бил достатъчно находчив и контактен, за да следва бързата мисъл на Емилиян Станев и да улови неочакваните аспекти на темата, разкриващи се в думите на писателя. Даже понякога в това отношение се стига до крайното — цитират се откъслечни елиптични фрази, утвърдителни реплики на анкетатора, които не носят никаква информация, така че в бързината и недоизказванията на диалога човек трябва да препрочита няколко пъти даден абзац, за да разбере кое е казано от Емилиян Станев и кое от Иван Сарандев. Но мисля, че тази слабост — въпреки съвсем епизодично проявяваща се — се изплаща с лихвите от свободата и несковаността на разговора, благодарение на които писателят се разкрива пред нас.

Имал съм случай сам да се убедя, че дори големи писатели, които в творчеството си са и рядко оригинални мислители, при интервю някак си се сковават, предпочитат да повтарят най-общи и затова банални истини — може би защото чувствуват, че изразени директно, техните възгледи губят от пълнотата и убедителността на художественото си битие. Затова смятам, че едно от големите достоинства на анкетата с Емилиян Станев, за което заслуга имат и анкетираният, и анкетаторът, е преминаването на тази граница, отвъд която в същност започва саморазкриването на твореца. Мислите на Емилиян Станев за историята, интерпретацията на отделни събития от нашето минало, възгледите му за същността и ролята на изкуството — изброявам само някои проблеми, в разговора по които особено ярко проличава неконвенционалността на неговите схващания — са не само интересни, а често и парадоксални; те са скъпоценен и изключително богат материал за литературоведа, подсказващ нови насоки в изследването на творчеството му. Много неща звучат странно, та дори шокиращо за нашето ухо, защото са далеч от обичайното и общоизвестното. Но именно с това те провокират нашето мислене, карат ни да съпоставяме казаното от писателя с изразеното в неговите произведения, помагат ни да проникнем по-дълбоко в творче-

ството му. Защото — както споменах в началото — това е в същност един „превод“ на художественото мировъзрение на писателя на „езика“ на дискурсивното мислене; но „превод“, който е особено ценен за литературната наука, понеже е дело на самия творец. И заложеното в него може да бъде оползотворено само ако преодолеем малко наивната гледна точка на собствените си съгласия или несъгласия с едно или друго, за да тръгнем по пътищата, които ни открива мисълта на писателя.

Този въпрос има според мен принципно значение при литературното анкетирание, бих казал дори, че той е пробният камък за качествата на една анкета. Но, разбира се, не бива да подценяваме и богатите сведения за творческата биография на Емилиян Станев, които се съдържат в тази книга, за историята и преработките на неговите произведения, за характера и особеностите на творческия процес у него и пр. Общо взето, повечето писателиговорят не много охотно по тези въпроси. Емилиян Станев ни е казал много — сравнително много, — а Иван Сарандев е имал удачното хрумване да го допълни със своите „Записи от различни години“ и с разказа на съпругата на писателя. Не бих казал, че тези допълнения към анкетата са равностойни и еднакво необходими: неизбежната фрагментарност и непълнота на „Записите...“ им отрежда скромната роля на бегли бележки, внасящи твърде рядко по някой нов шрих към образа на твореца. Много по-богати и интересни са сведенията, съдържащи се в „Отблизо“ на Надежда Станева. Естествено не би могло да се очаква друго след дълголетния им съвместен живот и като се има пред вид наблюдателността ѝ. Но съпругата на писателя не се е задоволила само да ни разкаже за житейските привички и начина на работа на Емилиян Станев (макар че и това би било предостатъчно, за да оценим високо „Отблизо“); тя е очертала много интересно и психологическия облик на твореца, видян именно отблизо, без дистанцията на официалността. Затова нейният разказ внася нова гледна точка в анкетата, показва ни Емилиян Станев в нова светлина.

Както се вижда, в „Емилиян Станев“ на Ив. Сарандев е събран обилен и разнообразен материал за големия наш писател. Би могло да се отправят отделни забележки — за накъсаността на диалога на моменти, за отделни преповтаряния на някои неща в различните разговори, — но те не накърняват чувствително качествата на тази ценна анкета.

\*

Двете анкети — „Емилиян Станев“ на Иван Сарандев и „Ламар“ на Михаил Тошков — са безспорно ценен принос в този позабравен жанр, каквито и възражения да имаме срещу отделни техни слабости. Но още по-важно е, че с тях се възражда прекъснатата за дълги го-

ини традиции на литературното анкетирание. зовата поредица „Литературни анкети“ е амислена с непосредствената цел да подпомогне написването на предстоящата много- томна история на българската литература. Тя несъмнено ще изпълни това си предназначение. Ала все пак си позволявам да мисля, че тепърва ще оценяваме значението ѝ, че следващите поколения ще усетят по-добре стойността ѝ — така, както всеки, който е изследвал творчеството на Вазов, Яворов или Йовков, е отправял своята благодарност и към Ив. Д. Шишманов, М. Арнаудов и Сп. Казанджиев.

*Христо Стефанов*

ЕЛКА КОНСТАНТИНОВА, „НАБЛЮДЕНИЯ  
НАД ЛИТЕРАТУРНОТО РАЗВИТИЕ“  
С., БП, 1977. 187 с.

Литературната критика — изкуство или наука? Този труден въпрос все не получава задоволителен отговор, защото и самите критици не са единни в себепознанието си. В различни исторически периоди, в зависимост от ред обществени фактори са били издигани в култ различни компоненти на критическата мисъл. Имало е времена, когато критикът е бил преди всичко артист и поет (при романтизма например), и други, когато се е ценяла рационалната му мисъл, способността за научен синтез (например критиката на позитивизма). Но големите личности, истинските творци в критиката винаги са съчетавали в себе си артистизма с научността, богатата асоциативност със здравата логика. И повече от всякога, за да бъде гравдивна, проблемна и действена литературната критика, днес нейните жреци трябва да притежават универсалността на талантите, трябва в творбите си да ни привличат с дълбочината на научното мислене и блясъка на художественото въображение. Съвременният читател притежава интелектуалната зрелост да възприема пълноценно сериозните критически текстове.

Повишеният читателски интерес към труда на литературоведа е своеобразен отрицателен отговор на теориите за херметичността на този труд. В статията си „Об естетическом изучении памятников культуры прошлого“ (Вопросы литературы, 1963, № 3, с. 111) акад. Д. Лихачов пише: „Историята на литературата е не само наука, но и изкуство, и познание на литературата, и не само научно познание, но и художествено. Художественото познание изисква в известна степен и художествено претворяване на опознатото в научните работи, признание не само да съобщат резултатите от изследванията, но и да предадат естетическите ценности на всички тези, за които са предназначени.“ Признаването на

художествената критика за изкуство води със себе си извънредно важния извод, че трудът на литературоведа трябва да бъде разбираем и близък на читателската аудитория, защото времето на максимата „изкуство за изкуство“ отдавна отмина безвъзвратно.

Изказаните дотук размишления не са самошелни, те имат пряко отношение към рецензираната книга. Елка Константинова умее да интерпретира увлекателно резултатите от научния анализ и да довежда до читателското съзнание естетическите ценности, които открива в наблюденията си над литературния процес. „Със съвременен научен подход и със съвременен трепет трябва да се анализира литературното минало, а съвременната литература да се разглежда като логическа последица от това минало... Психологията, философията, историята, социологията... задължително участвуват днес в литературното изследване, в проучването на литературното минало“ (с. 6). Тази широка програма за литературното изследване предопределя читателското съучастие в научното търсене. Върху специфичната територия на литературата се извършват наблюдения, валидни за обществената и духовната характеристика на съвременника, извършват се дълбочини анализи над еволюционните процеси в обществото, които водят до качествени изменения и в литературата. По същество написването на една много томна история на националната литература е свидетелство не само за нивото на литературоведското мислене в този период, а и преди всичко за онази съвкупност от представи за миналото, настоящето и бъдещето, която най-точно отговаря на съвременния светоглед.

Именно написването на тази много томна история на българската литература е ръководна мисъл за авторката в новата ѝ книга. Елка Константинова търси и предлага своите разрешения за възможните пътища към капитален труд, тя споделя съмненията си и се опитва да синтезира натрупания гравдивен опит в нашето литературознание, за да посочи това, което не достига, което трябва да се направи в близкото бъдеще. Мисълта и грижата за голямото начинание обединява отделните статии и предопределя конфликтността, заложена в тях. Литературоведката повежда борба със старите схеми, с прилагането на чужди развойни тенденции, с учебническико схематизиране на периодизацията. Тя излиза от единствено вярното твърдение, че „националното своеобразие на нашия художествен развой не повтаря ничие друго, има свои собствени закономерности в хилядолетната си еволюция и на фона на световното литературно развитие изпква именно със своята неповторимост“ (с. 7).

Елка Константинова не се отнася нихилистично към достиженията на българското литературознание. Тя умее да вижда и да изличи гравдивното в традицията, но владее и диалектическото отрицание, което тласка